

CSONTVÁRY ÉS A SELYEMHERNYÓK

„... az dolgot ő magát nézzük...”

(Bocskai István)

Örvendetesen gyarapodik a Csontváryra vonatkozó irodalom, azonban személyiségére, elméleti állapotára, egyes festményeire, írásaira vonatkozó megállapítások ma is felvetnek kérdéseket. Nem egyértelmű például alakjának, tevékenységének lélekgyógyászati megítélése. Előfordul, hogy élettörténetének ugyanazon adatát, például a selyemhernyó-tenyésztést, szakértők is különbözőképpen értékelik, annak más és más jelentőséget tulajdonítanak. Ezért is nem meglepő, hogy orvosi diagnózis formájában megfogalmazott végkövetkeztetések eltérnek egymástól.¹

Selyemhernyó-tenyésztés és elmekórtan

Csontváry mindkét önéletrajzában kiemeli a selyemhernyó-tenyésztést. A két megfogalmazás betűről betűre nem, de tartalmilag megegyezik. Íme: „...amint a különböző szakmák könyveit forгатom, hazánk szegénysége ötlük a szemembe”.² 1874-ben „...az ország a csőd szélén állott. Kipattant egy kisebb szikra... hazánk anyagi helyzetének a javítása, egy új monopólium, a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítása”.³ „...1877/78-ban egy memorandum-félét terjeszték fel az akkori földm. ipar és keresk. (sic!) miniszterhez, előadván a selyemtenyésztés praktikus célját s kértem az iskolában a kötelező tanítását”. „...A beadványom már 40 éve, hogy várja a minisztériumokban az elintéztést. Csodálatos, hogy egyetlen egy nagyszabású miniszternek sem adatott meg a megértéssel járó kezdeményezés”.⁴

(„Minisztériumok”-ról ír Csontváry, mert a válaszra két minisztérium lenne illetékes, a földművelési és oktatási. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot 1848-ban alapították. Az első népoktatási törvény és a tankötelezettség 1868-ban született meg. Az iskolarendszer ez időben még kialakulóban van, sok az analfabéta. A földművelésügy minisztériumához tartozott ekkor az ipar és a kereskedelem is. A minisztérium mai épülete 1885–87-ben épült. A hatalmas épületben sok, levelek megválaszolására jogosult hivatalnok elérhetett.)

¹ Pertorini R.: *Csontváry patográfiája*. Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 30.; 98.; 164.;51.; 80.; Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége*. In Németh Attila: *Művészek és pszichopatólógia*. Medicina, 2015, Budapest, 51.

² *Csontváry kiadatlan önéletrajza*. In *Csontváry emlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.; 79.

³ Csontváry önéletrajza az 1908. évi kiállítás katalógusában. In *Csontváry-emlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50.

⁴ Csontváry kiadatlan önéletrajza. In *Csontváry emlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.; 79.

24 vagy 25 éves korában írta memorandumát, melyre választ valószínűleg soha nem kapott. Fellelhető hivatalos levelei, például 1879-ből, de ugyanígy 1917-ből is hibátlan megfogalmazást, tökéletes külsőt tanúsítanak, kalligráfiai remekműnek minősíthetők. Külsőleg memoranduma is ilyen lehetett. Azt a megfelelő hivatalba indította útba az államigazgatás terén is tájékozott, „jogot végzett diplomás gyógyszerész”, ahogyan Csontváry magát nevezte. Ekkor ugyanis ő már okleveles gyógyszerész, jogot hallgat, önkéntes katonai szolgálatot teljesítve a fővárosnál írnokoskodik, egyúttal tanulmányozza a közigazgatást. Tisztiorvost helyettesít, önképzés formájában tanulmányoz számos tudományágat, köztük a gazdaságtant. Ekkor születik meg fenti ötlete, bár már gyermekkorában hallhatott a selyemhernyó-tenyésztésről. Ugyanis egyik nagyszülője a királyi selyemipar főinspektora volt Eszéken.⁵ Memorandumának részleteit nem ismerhetjük, dokumentum nem áll rendelkezésünkre. Írásaiban nincs olyan utalás, feltehetőleg ebben a beadványban sem állít olyasmi valótlan, hogy ő találta volna fel a selyemhernyó-tenyésztést. Ellenkezőleg, 1912-ben előadott és kinyomtatott röpiratában maga említi Mária Terézia királynő és Széchenyi ezzel kapcsolatos történelmi szerepét.

Az utókor mostohán bánt egyszerű, világos, szinte félreérthetetlen fogalmazásával. Előfordul, hogy éppen legjobb ismerői, kiváló szakértők is pontatlanul idézik. Nyilván nem szándékosan, de majdhogynem meghamisítják, mert meglehetősen szabadon tolmácsolják elgondolását. A festőt, életét és műveit rendkívüli gondossággal vizsgáló, a lehető legszélesebb és legmélyebb általános és orvosi elemzésnek, továbbá esztétikai értékelésnek is alávető pszichiáter, dr. Pertorini, például a következőket írta: Csontváry „... eljutott a bizarr ötlethez. Úgy lehetne az országon segíteni – vélte –, ha gazdasága a selyemhernyó-tenyésztésre specializálná magát. Ha mindenki megtanulná és országosan megszerveznék ezt a mozgalmat, akkor hamarosan meggazdagodhatnánk.” „... A körülményeket egyáltalán nem veszi figyelembe, mikor az ötletet általánosítja és országos megoldásnak gondolja.” A pszichiáter tolmácsolásában Csontváry javaslata az, hogy idejében kell elkezdeni a „... gazdasági átalakításra való oktatást, tehát a gyerekeket erre már az iskolában tanítani kell”.⁶ Sőt szerinte Csontváry „... az emberiség sorsának megoldására különböző időszakokban más és más módszert javasolt (pl. selyemhernyó-tenyésztés).”⁷ Csontváry fent idézett mondataiban nincs szó az ország, sőt az „emberiség” gazdaságának teljes átalakításáról, más ágazatokat kizáró „specializációról”. Arról sem, hogy a gyerekeknek ezt a gazdasági átalakítást kellene okítani. Csontváry minden ismert megnyilatkozása szerint a selyemhernyó-tenyésztés műveletének általános oktatását szorgalmazta. Azt, hogy hogyan etetheti egy iskolás a hernyókat az eperfa

⁵ Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között*. Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

⁶ Pertorini R.: *Csontváry patográfiája*. Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 30.; 98.; 164.; 51.; 80.; Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkeptikus személyisége*. In Németh Attila: *Művészek és pszichopatológia*. Medicina, 2015, Budapest, 30.

⁷ Uo., 98.

leveleivel, hogyan lesz ebből a szinte játékos tevékenységből gubó, a gubóból selyem, végül pedig nyereség a család, de még az ország számára is.

Ha azonban Pertorini minden fenti állítását belelátja egy ártatlan ötletbe, úgy könnyen eljut pszichiáteri következtetéséhez: „... a selyemhernyó-tenyésztés bizarr ötlete már többet jelent, mint egy pszichopáthiás bizarréria. Mindenesetre egy lappangva kezdődő pszichózis áll fenn nála.”⁸ A szakember számára tehát ez egy bizonyító erejű kóros, betegséget jelző tünet. Tegyük azonban hozzá, hogy véleményében nem következetes. Ugyanezen monográfiájában, amidőn Csontváry 1910 után keletkezett írásműveit elemzi, „éber-álmodozásról”, a festő „empirikus-praktikus”, „naiv-praktikus” gondolkodásáról ír, s érdekes módon ennek példaként említi a selyemhernyó-tenyésztés ötletét.⁹ Eszerint ez mégsem elmebaj tünete volna, hanem egy sajátos gondolkodásforma terméke?

Ötven év múlva Németh Attila pszichiáter korszerű ismeretek alapján alkotott, körültekintő és mértéktartó véleménye nem erősíti meg az elmebetegség tényét, inkább sajátos személyiségzavart fogalmaz meg. „Csontváry személyisége az átlagtól jelentősen eltért, ami fiatalkorától megfigyelhető (pl. selyemhernyó-tenyésztés propagálása).”¹⁰ Hozzáteszi: selyemhernyó-tenyésztési „reformötlete... valóban irreális, de nem értelmetlen”.¹¹

A két szakvéleményben közös az, hogy a mesterség szabályainak megfelelően diagnózisukat nem csupán egyetlen jelenségre, egy tünetre alapozták, hanem egy sokoldalú megközelítésre.

A két orvos után lássuk, hogyan ismertették Csontváry memorandumát róla egyébként elismeréssel nyilatkozó művészettörténészek. Kiváló műtörténész méltatója, Németh Lajos például alapvető munkájában tömören és bizony pontatlanul azt írja: [Csontváry] „... a selyemhernyó-tenyésztés kötelezővé tételét szorgalmazta”.¹² Nem, Csontváry a selyemhernyó-tenyésztés oktatását tette volna kötelezővé, és csak iskolások számára, nem a tenyésztést magát, és nem mindenki számára. Szerencsére e szerző ugyanazon könyvében, pár oldallal később már árnyaltan fogalmaz: „Fellengzős, világmegváltó tervek előfordulnak fiatal korban. Hacsak a selyemhernyó beadvány nem jelez már valami kóros tünetet és a nemzetmentő beadványok szerkesztése már lehet a kezdődő betegség jele is. Ám ha sorsa későbbi alakulását nem ismernők, nem is gondolnánk valamiféle egzaltáltságra”.¹³ Az egyenesen érthetetlen, hogy Csontváry őszinte híve, első monográfiája szerzője, Lehel Ferenc miért irányítja iróniáját kizárólagosan bálványozott mestere felé, eközben a minisztérium hallgatását szinte igazolva: [Csontváry] „... nem tudta méltányolni a miniszterek nehézségét, hogy nem hajlandók az ország mezőgazdasági termelőrendszerét máról holnapra átalakítani

⁸ Uo., 164.

⁹ Uo., 134–136.

¹⁰ Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége.* In Németh Attila: *Művészek és pszichopatológia.* Medicina, 2015, Budapest, 51.

¹¹ Uo., 53.

¹² Németh L.: *Csontváry Kosztka Tivadar.* Corvina, 1970, Budapest, 7.

¹³ Uo., 21.

egyetlen selyemtenyésztő üzemmé, melynek kedvéért minden földet eperfával ültettek volna be”.¹⁴

Szakavatott műtörténész méltatója, Pogány Ö. Gábor négyoldalas Csontváry-jellemzéséből sem maradhatott ki az előző ferdítéssel rímelő, alábbi passzus: „... hazánk anyagi megmentését is szíven viselte. Egyik memoranduma értelmében, ha az egész ország egyöntetűen áttérne a selyemtenyésztésre, s csak hernyókat és eperfákat szaporítana, rövidesen mesebeli gazdagság birtokába jutna népünk.”¹⁵

Nem tudhatjuk, hogy az előbbi kritikák neves szerzői mennyire ismerték a hernyók történetét, hivatkozott műveikben erről nem írnak. A festő maga viszont már 12 éves korában – amint azt úgynevezett Nagy, valamint Kis Önéletrajzában is egybehangzóan megírta, „... a selyemtenyésztéssel nagyobb arányban” foglalkozott. Játék vagy szabadidős tevékenység lehetett ez számára: „nem volt más szórakozásunk, mint a selyemtenyésztés, bagoly idomítása, és az esteli összejöveleknél a dalárda...”¹⁶ Ebben a kérdésben tehát a gyermek, majd ifjú Csontváry az, aki tapasztalatból beszél. (E sorok írója 1950 táján, Pápán, azt tapasztalhatta, hogy gyermek- és serdülőkorú pajtásai ezt a tevékenységet önállóan végezték, kis felnőtt segítséggel. Nem bonyolult, de sok-sok zsák eperlevél legalább 40 nyári napon át történő szakadatlan szedését, rendszeres tisztogatást igénylő, éppen ezért egy gyermek számára kissé nyűgös foglalatosság.) Csontváry számára viszont ez a gyermeki tevékenység, majd fiatal kori, elvileg hasznosítható ötlet életének 54 éven átívelő mozzanata. A mindössze 29 mondatból álló Kis Önéletrajzában is érdemi említést kapott, kizorítva más fontos élettörténéseit.¹⁷ Kéziratoss feljegyzéseiben további 14 alkalommal tesz említést az „általa kipróbált” selyemhernyó-tenyésztésről.¹⁸ Ezen megfogalmazásainak különböző változatai egymást erősítik, soha nem cáfolják. Ime, egy jellegzetes visszatekintése: „24 éves koromban már az ország gondjai nehezettek reám... hazánk anyagi helyzetén segíteni akartam... valami csodás ösztön... a könyvtárba kergetett kutatni... a selyemtenyésztésnél megállapodtam, melynek már diák koromban is nagy ápolója voltam... a selyemtenyésztést találtam a legkönnyebb feladatnak a mit meg lehet honosítani az iskolák útján.”¹⁹ Hangsúlyozza „a szederfák teljes kihasználását”, a „megerőltetés nélküli tevékenységet”, s azt, hogy az iskolában „minden növendék nemre való tekintet nélkül arányos beosztással kötelezve legyen”.²⁰ Olyan hibákra is figyelmeztet, mint hogy „... ahelyett, hogy a selyemhernyót szederfalevéllel etetnők, adunk neki a halálfejes lepkének való krumplilevet”.²¹ Azt is megemlíti, hogy a selyemtenyésztés iskolák útján

¹⁴ Lehel F.: *Csontváry. Szellemkép Könyvek 2.* 1998, Budapest, Miltényi T. ed., 70.

¹⁵ *Csontváry-életrajz.* Corvina, 1976, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 244.

¹⁶ Csontváry kiadatlan önéletrajza. In *Csontváry emlékkönyv.* Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.

¹⁷ Csontváry önéletrajza az 1908 évi kiállítás katalógusában. In *Csontváry-életrajz.* Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50.

¹⁸ *Csontváry dokumentumok, II.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Romváry F. ed.) és *Csontváry-dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.)

¹⁹ *Csontváry dokumentumok, II.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Romváry F. ed.), 130.

²⁰ Uo. 179.

²¹ Uo., 152.

való általános meghonosításának terve akkoriban „boldogult édesatyámnak is tetszett”.²²

A selyemhernyó-tenyésztés Magyarországon

A selyemhernyó-tenyésztés gyakorlatának Kínában háromezer éves múltja, más európai országok mellett Magyarországon is háromszáz éves hagyománya van. Mária Terézia is ösztönözte ezt a tevékenységet. II. Lipót 1794-es rendeletében számos intézkedés mellett előírta, hogy a tennivalókat „... a tanítók heti egy órában tanítsák”. Előírták, hogy új kerteket létesítsenek, eperfákat ültessenek, gondozásukat a szakmai felügyelő mellett a jegyző és az iskola-mester is végezze.²³

A későbbiekben szorgalmazói között mások mellett Kossuth, Széchenyi, Wesselényi is szerepel. A földművelés szakemberei az állattenyésztés egyik ágazatának tekintik. Olyan mellékjövedelmet biztosító forrásnak, melynek megfelelő alapot biztosít az, hogy az ország területének 80 százalékán jól természetű a hernyók táplálásául szolgáló eperfa, más néven szederfa.²⁴ Széchenyi István 1826-tól 15 éven át 16 000 szederfát ültetett el birtokain²⁵, hangsúlyozván „... erdőként kell állni az eperfáknak, mielőtt a selyemtenyésztésről szólni lehessen”.²⁶ A századok folyamán ez a tevékenység hullámmzó jellegű volt. Időről időre a központi kormányzat és a megyei irányítás rendeletekkel próbálta azt serkenteni. Húzzuk alá, hogy nem mindig sikerrel. A Mária Terézia korában felvirágozott nemzetgazdasági intézmények közül nehezen tudott gyökeret verni a selyemhernyó-tenyésztés, például Pest megyében.²⁷ A Csontváry életteréhez közeli Nógrádban 1845-ben ismét szorgalmazták fák ültetését, és azt, hogy a kérdést „... oktassák az iskolában és a vizsgákon kérjék számon”. Selyemhernyó-nevelő házakat terveztek felállítani, majd kertet vettek Losoncon, és ültettek 1000 fát. 1854-ben ismét javasolták, hogy a hernyónevelés oktatása a falusi tanítók dolga legyen. 1867 után már az iskolák voltak a selyemhernyó tenyésztésének fő terepei. Az 1870-es években még a fővárosban is, a Városliget úgynevezett Szederliget részében „selyem-tenyészde” állott fenn.²⁸ 1880-ban a földművelésügyi minisztérium ismét hangsúlyozta, hogy „... az iskolákban kell elkezdni oktatását, a tanítók feladata az ügy népszerűsítése.”

²² Csontváry-dokumentumok, I. Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.), 162.

²³ Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/1994.,193.

²⁴ Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/1994.,193.

²⁵ *Széchenyi és kora*. TKM Kiadó, 1991, Budapest (Éri I. ed.), 107.

²⁶ *Bezerédj Pál és a hernyóselyem kultúra megteremtése*. www.tolna.hu/res/bezeredj_selyemkultura_tanulmany.pdf

²⁷ Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/1994.,193.

²⁸ Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között*. Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

A hernyóselyemipar újjászervezésének, fejlesztésének kiemelkedő alakja, Bezerédj Pál Szekszárdon 1880-ban létrehozta Európa legnagyobb selyempete-vizsgáló intézetét, ahol 800 munkás 300 mikroszkóppal (!) végzett állapot-egészségügyi háttérmunkát. Ezen intézet szolgált mintául oroszországi hasonló intézet létesítéséhez. A tanítók mellett Bezerédj a falusi papságot is felkérte a selyemhernyó-tenyésztés előmozdítására. A selyemhernyó-tenyésztés a legszegényebb családoknak jelentett bevételt, esetleg megélhetést. A működéshez két és fél millió eperfa állott rendelkezésre, az ország 31 megyéjében, 5000 község bevonásával. A falusi tanítók képzésük érdekében csoportosan ausztriai központba is elutazhattak. 1889-ben már második kiadásban jelenik meg Áron Ede *Gyakorlati útmutatás az eperfa és selyemhernyó tenyésztésére* című szakkönyve. A selyemhernyók ügyében Darányi miniszter 1903-ban is bizakodott Nógrád „*lelkes tanítókarának hazafias támogatásában*”.

1905-ben Magyarország 1915 tonnás selyemgubó-termelésével a harmadik helyre került Európában, olyan hagyományosan selyemtermelő országok mögött, mint Olaszország és Franciaország. Az 1930-as években országosan 200 körül mozgott a termelők száma, ezt szakértők az iskolai oktatás eredményének tudják be. Az iskolai epreskerteket az 1960-70-es években is áptolták. A selyemhernyó-tenyésztés hazai újraindításával még az 1990-es években is próbálkoztak, külföldi együttműködéssel.²⁹

Az írásunk elején említett pszichiáter szakértő azt is kritikusan felrója Csontvárynak, hogy memorandumában „*a közgazdasági ismeretek teljesen hiányoznak*”. Megkérdézhetnénk: megkövetelhető ez egy egyszerű ötlettől? Másrészt ez a vád akkor lenne legfeljebb részben megalapozott, ha valaki is tudná, mit tartalmazott részleteiben az az 1877/78-as memorandum. Az kétségtelen, hogy az egész kérdéskör központi eleme a gazdaságosság, vagyis hogy arányban van-e a befektetett munka a tényleges haszonnal. Ennek kiszámítása azonban szakértők feladata, például a minisztériumban. Ott, ahová Csontváry fordult. Arra van adatunk, hogy Pest megyében a lakosság szíve-
sebben foglalkozott a jobban jövedelmező szőlőműveléssel, mint az eperfák ültetésével.³⁰ Egy Ung megyei, 1868-ban megjelent újságcikk szerint viszont „*Olaszország ennek az iparágak köszönheti gazdagságát. Nemcsak a nagy, de a legkisebb birtokosok is oly jövedelmet biztosíthatnak maguknak azáltal, melyet sem a gabona, sem a tengeri, vagy a dohány nem nyújtanak*”.³¹ Csontváry feljegyzéseiben kiemeli: Törökország előhaladottabb, mert mezőgazdasága fejlettebb, pénzügye rendezettebb, nem utolsósorban a selyemtenyésztése miatt.³²

Hazai tapasztalati tény, hogy komoly, szervezett munka sikeres lehet. Bezerédj a legszegényebb termelők között 120 millió koronát osztott ki, hiány-

²⁹ Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/1994.,193.

³⁰ Borovszky S.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye I. Dovin Kiadó, 1990, Budapest, 319.

³¹ Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között*. Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

³² *Csontváry-dokumentumok, I. Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Mezei O. ed.), 166.*

talánul visszafizette az állam ráfordításait, nyereség is maradt, és a teljes eszközpark. Csontváry kéziratos feljegyzéseiben kétszer is említi a tényt: „... utánam jött Bezerédj s igazolt engem kisebbített méreteken”.³³

A felsorolt tények között egy sem található, amely érdemlegesen cáfolná Csontváry elgondolásának helyességét. Ellenkezőleg, például Bezerédj nagy-szerű életműve egyenesen bizonyítja azt.

A Csontváry-javaslat sorsa

Írásaiban Csontváry legalább két különböző helyen és időpontban felemlíti, hogy az 1877/78-as beadványára nem kapott választ. 1912-es röpiratában panasolja, hogy 35 éve, míg kiadatlan ügynevezett *Nagy Önéletrajzában* pedig hogy 40 éve nincs válasz. (Zárójelben: Csontváryt – néhány jelentéktelen pontatlanságától eltekintve – hiteles, pontos visszaemlékezőnek tekinthetjük. Előbbi számadatai matematikailag egymást kölcsönösen erősítik. Ekképpen kikövetkeztethetjük a *Nagy Önéletrajz* eddig ismeretlen keletkezési, pontosabban kezdési dátumát: ez 1917 lehet.)

Panaszának jogosságával kapcsolatban azonban kérdéseket vet fel egy aprócska dokumentum. Ezt a Csontváry töredékes, helyenként nehezen olvasható, fésületlen írásvázlatait nagy munkával, betűről betűre megfejtő és betűhíven közreadó Romváry Ferencnek köszönhetjük. Ez egy egyszerű „zöld boríték”, Csontváry műtermi címére küldve, a borítékon a következő nyomtatott felirattal: „A földművelésügyi m. kir. minister a selyemtenyésztés emelése céljából kiküldött meghatalmazottja”. Kiderül még, hogy „(nyomtatva) közszolgálati ügyben portómentes” és egy ugyancsak zavarba ejtő dátum, körbélyegzőn: 911. nov. 5. Levélmelléklet nincs. Mégis kapott volna egy akár csak formális, beadványát visszajelző választ Csontváry? És miért éppen 1911-ben? Ez időben ismét írt volna memorandumot, erre kapta volna a választ? A fent említett Bezerédj Pál ebben az időben miniszteri meghatalmazott volt. Lehetséges, hogy levelet váltottak, és Csontváry tőle kapta volna ezt a levelet? Mindezt tényszerűen nem tudhatjuk. Sajnos, egy szomorúbb változat lehetőség is fennáll. Bár a korabeli szemtanúk visszaemlékezései sokszor nem megbízhatóak, az kiderül, hogy az idő tájban Csontváryt a Japán Kávéház művészasztalának tagjai többször „megtréfálták”, ugratták. A királyi kabinetirodába küldött táviratát például a kávéháziak „megválasztották” a kabinetiroda nevében elhangzó áltelefonhívás formájában, az egyik verzió szerint. A másik változat szerint a kabinetiroda levélpapirosán egy példányban nyomdai fejléct készíttettek, hamis sürgönyválaszt eskábáltak.³⁴ Valószínű, hogy ez a boríték egy ilyen „tréfa” keserű dokumentuma.

³³ *Csontváry-dokumentumok*, I. Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Mezei O. ed.), 126. és uo. 167.

³⁴ Lehel F.: *Csontváry*. Szellemkép Könyvek 2. 1998, Budapest (Miltényi T. ed.), 70. és Herman L.: *A művészasztal*. Képzőművészeti Alap Kiadó, 1958, Budapest, 94.

Az igazolható, hogy a selyemtenyésztésre vonatkozó gondolatát élete végéig nem adta fel. Egy a vele 1919. április végén készült és nyomtatásban, újságban május 2-án megjelent interjú tanúsága szerint az új idők új kormányzása idején a következőket nyilatkozta: „*Másik eszmém az [tudniillik első eszméje az, hogy a magyar művészeket tehetséggondozásként szervezeten, állami segítséggel kellene felkarolni és a világban ismertté tenni], hogy selyemtenyésztéssel fel lehetne az országot lendíteni. Fent voltam a népbiztosságnál, Kellen (sic!) elvtárrsal tárgyaltam.*”³⁵ (Helyesen: Kelen József, helyettes szociális termelési népbiztos.) Csontváry szavahihetőségét máig időnként kétségbe vonják, vélekedések formájában, de bizonyítékok nélkül. Csontváry szava pedig e kérdésben is hihető, életszerű. Lehetett ilyen tárgyalás, amely után nem vitték el Csontváryt egy elmeosztályra, nincs ilyen adat. Ellenkezőleg, az is lehetséges, hogy tárgyalásának volt foganatja. Pár hét múlva, 1919. június 24-én a Népgazdasági Tanács II. (Földművelésügyi) Főosztálya ugyanis rendeletben szólt a selyemhernyó-tenyésztés előmozdításáról.³⁶ A rendelet indoklása a korszak nyelvét tükrözi, imígyen: „*A selyemtenyésztés óriási gazdasági jelentősége sohasem volt nyilvánvalóbb, mint a mai napjainkban, amidőn a selyem nem a gazdagok hiúságát szolgálja, hanem a proletár-állam fenntartásához nélkülözhetetlen hadi- és népruházati anyagok előállítását táplálja.*”

Azt nem tudhatjuk, értesült-e Csontváry az újságinterjú megjelenéséről, illetve a rendelet-tervezetről. 1919. május 13-ától ő már egy belosztályon feködött, és június 21-én elhunyt.

Elmebaj vagy észszerű ötlet?

Ha szem előtt tartjuk a selyemhernyó-tenyésztés hazai történetét, eredeti ötlete nyitott kapukat döngetett volna 1877/78-ban? Mielőtt elküldte memorandumát, talán tájékozódnia kellett volna. Azonban mi csak beadványa kivonatát ismerjük, nem tudjuk, hogy a részletek pontosan mit tartalmaztak. Ne hamarkodjunk tehát el az ítéletet, kellene az eredeti dokumentum! Az iparág története ugyanis azt is bizonyítja, hogy időről időre indokolt lehetett azt újra felfedezni, feléleszteni és nem tudhatjuk, Csontváry nem éppen erre tett-e javaslatot 1877/78-as memorandumában.

Arra van adatunk magától Csontvárytól, hogy ötletének jelentőségét utólag túlbecsülte. 1912-ben így ír: „*Mi volna az országból ma, ha a harminczöt (sic!) év előtt sürgetett selyem tenyésztési tervem a bölcs Királyunk (sic!) kezébe került volna? Már Mária Terézia és Széchenyi István is azzal foglalkoztak, hogy ezen az úton keressék az ország nemzetgazdaságának a fellendülését. Véderőnk – kereskedelmi flotánk, világgal versenyző kultúránk kiépítése ebből az egy tételből táplálkozhatnék. ...*

³⁵ Kaczér V.: *Csontváry a világ legnagyobb érzés-plein-air festője*. In Lehel Ferenc: *Csontváry*. Szellemkép Könyvek 2, 1998, Budapest, Miltényi T. ed., 170.

³⁶ Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/1994.,193.

Ma az anyag szaporításának avagy megszerzésének bármely munkája sokkal nagyobb energiát vesz igénybe, mint a könnyű módon megszerezhető selyemtenyésztés meghonosítása”.³⁷ Kinyilatkoztatása túlzásait, fellengzősségét enyhítheti az, hogy mondandója a „jövő nemzedéknek” ajánlott szenvedélyes és költői előadás és röpirat része. Bármennyire is túlzó, szövegkörnyezetében egy alapjában ésszerű ötlet retorikai csomagolásaként, avagy ha ezt az írását költészetnek tekintjük, egy drámai költemény elemeként is értékelhető. Másutt, de valószínűleg ugyancsak az 1910-es években visszafogottabb módon is nyilatkozik a szerinte elszalasztott lehetőségről: „A sors kijelölte az utat és szorgalmazta általam a minisztériumoknál a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítását... A kormánynak azonban abban az időben az iskolák felett nem volt rendelkezési joga, nem nyúlhatott erélyes kézzel a felekezetek iskoláiba. Ha ma nekünk félmilliárd (korona) értékű selymünk van a kezünkben, ami a mostani árakkal szemben nem volna lehetetlen, nem kellene ma a valuta miatt fűhöz-fához kapkodni és a szomszédoknál koldusként alkalmazkodni.”³⁸ Még halvány öniróniára is képes: „Valamikor régen rajongó ifjúkoromban hazánknak gazdagságot és dicsőséget kívántam. E gazdagságra felsőbb szuggesztio (sic!) folytán a selyemtenyésztés jött mint eszme segítségül.”³⁹

Már nehezebb költői szófordulatként értelmezni következő késői idézetét, mely szintén kiadatlan feljegyzései közül származik. Ezt a részt az első világháború éveit alatt jegyezte le Csontváry. Ebben ugyanis azt állítja, hogy előérzetei („nyilallásai”) előre megjósoltak számára több fontos eseményt, tengeri katasztrófát, Szaloniki elfoglalását, a parlamentben a véderő-törvény elfogadását, az emiatti király elleni tünetést. Hozzáteszi: „Erről tudósítottam a kultuszminisztert és figyelmébe ajánlottam ezt, mint Isteni csodát, amire nyugodtan hivatkozhatik; egyben pedig megírtam, hogy a Baalbek c. festményemnél lesz kimondva a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítása is.”⁴⁰

Furcsa, összefüggéstelen megfogalmazás, amelyen belül mégis felfedezhető egy logikus szál. Ez időben ugyanis Csontváry már felfedi addig rejtegetett „titkát”: több évtizede közvetlen kapcsolatban áll a világot mozgató Teremtővel, ezért képes ő olyan csodás jelenségekre, mint az előbb említett jóslatok. Ennek köszönheti ő továbbá a világot túlszárnyaló festménye, a Baalbek megalkotását, de ugyanígy a selyemhernyó-tenyésztési ötletét is. Hallgassuk őt: „Az Isten én megtaláltam helyesebben mondva az Isten keresett fel engem, mint láthatatlan Mester.” „Előbb a selyemtenyésztéssel... bíztam meg... utána (sic!) jött 1880-ban a rajz képessége”, vagyis festőként való indulása. Belső meggyőződése szerint, mint kiválasztottnak, ekkortól mindvégig közvetlenül a Teremtő irányította minden cselekedetét, teljesítményét.

Csontváry felsorolt jóslatai és mondatai joggal kelthetik fel egy lélekgyógyász szakmai érdeklődését, a lelki baj gyanúját, az óvatosság azonban e ponton is indokolt. A festő önvallomása jellemezheti akkori, 1910-es évekbeli,

³⁷ Csontváry-émlékkönyv. Corvina, 1976, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 66.; 190.; 244.

³⁸ Csontváry-dokumentumok, I., Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.), 166.

³⁹ Uo. 75.

⁴⁰ Pertorini R.: Csontváry patográfiája. Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 116.

kórosnak is minősíthető lelkiállapotát. Ez azonban aligha árnyékolhatja be több évtizeddel visszamenőleg 1877/78-ból származó, részben talán naiv, de önmagában világos ötletét. Egy kiindulási ötlet ésszerű maradhat akkor is, ha évtizedek múltán szerzője esetleg azt egészen furcsa megvilágításba helyezi.

Szorosabban vett témánk elemzésének korlátja, hogy tényszerűen, dokumentumok híján nem tudhatjuk a következőket:

1. Mi Csontváry eredeti beadványának teljes, hiteles szövege?
2. Kapott-e beadványára akár csak formális, esetleg érdemi választ?
3. Ismételten beadta-e javaslatát?
4. 1919-ben volt-e személyes „tárgyalásának” szerepe abban, hogy az akkori irányítás („Népgazdasági Tanács”) felelevenítette a selyemhernyó-tenyésztés kérdését, ekképpen életre keltve az ő fiatalkori ötletét?

Azt sem tudhatjuk, hogy idézett késői retrospektív írásai, írástörédei önmagukban milyen mértékben tekinthetők bizonyítékoknak, és pontosan mire.

Tekintsük végig, mit is tett Csontváry?

– 12 éves korában – szinte játékként – a gyakorlatban végezte a selyemhernyók tenyésztését.

– 21 éves korában tudatosult benne az ország akkori nehéz helyzete.

– 24 éves korában – tiszteletet érdemlő motiváció alapján – a maga eszközeivel ezen javítani kívánt: *„Hazánknak gazdagságot és dicsőséget kívántam már életemben.”*

– Ésszerűnek minősíthető ötlete támadt: a selyemhernyó-tenyésztés elindítása (újraindítása? fellendítése?), ennek révén gazdasági haszon.

– Ennek megvalósításában az iskolai oktatást látta döntőnek, ez ésszerű megvalósítási tervet jelent.

– Elgondolásának értékét nem semmisíti meg az, hogy más időben és más helyen ez már létező, többé-kevésbé működő gyakorlat. Ha a minisztérium válaszol, az ötletet udvariasan hátrítva például ezt is válaszolhatták volna.

– Ötletének kivitelezése ésszerű: a megfelelő fórumhoz, minisztériumhoz intéz beadványt.

– Feltételezhetjük: az órá más levelei elküldésekor is szinte jellemző hirtelenségre, a kritikai készség és önkorlátozás bizonyos gyengeségére utal az, ha megelőzőleg nem tájékozódik ezen a területen, és nem mérlegel. Lehet, hogy ha ezt megteszi, nem küldi el memorandumát. Ellenkezőleg viszont az is lehetséges, hogy ismerte a magyar selyemhernyó-tenyésztés akkori valós helyzetét, és csupán a módszer felélesztésére vagy dinamizálására tett javaslatot. Ebben az esetben ötlete nem tekinthető ésszerűtlennek.

– A válasz hiányát, javaslata kudarcát józanul fogadja. Azt panaszolja, számon tartja, írott adatok szerint 35, 40, illetve 42 éven át is, de ezzel kapcsolatban nincs túlzott vagy kóros reakciója. Nincs arról adat, hogy megszállottan, kóros fanatizmussal újra és újra levelekkel bombázná a minisztériumot.

– Megjelent írásaiban⁴¹; a Japán Kávéházban többször szóban a visszhang hiányát újra és újra felemlíti, bizonyos további esélyt adva arra, hogy mégis felfigyeljen valaki javaslatára.

– Kezdeményezése megvalósításában állhatatos, s 42 év múltán, 1919-ben, halála előtt pár héttel, akkor ismétli meg javaslatát, amikor gyökeresen új politikai-gazdasági rezsim létrejöttével erre bizonyos elméleti esély mutatkozik. Ez a lépése is érthető, formálisan hibátlan, mindez ekkor is megtartott ítélőképességére utal.

– Eléri, hogy az adott szituáció, vagyis az 1919-es forradalmi felfordulás dacára a megfelelő helyen, valószínűleg a legmagasabb szinten „tárgyalhat”, ez önmagában is teljesítmény. Az sincs kizárva, hogy javaslatát ott végül is figyelembe vették, mert az bizonyos, hogy e tárgyban rövidesen javaslatával összhangban álló rendeletet alkottak.

Összefoglalás

Nem állíthatjuk, hogy a selyemhernyó-tenyésztés és Csontváry kapcsolatában sikerült minden kérdést minden kétely nélkül megválaszolnunk. Szükségesek volnának adatok, dokumentumok. Ha azonban „az dolgot ő magát nézzük”, leszögezhetjük: az egész selyemhernyótervében lényegében semmi olyat nem tett Csontváry, amit egy hétköznapi, úgynevezett „egészséges” ember ne vállalhatna. Ebben a részletkérdésben tehát nem indokolt kórosságról, elmebetegségről, akár csak komolyabb személyiségzavarról beszélni. Önmagában, saját korában ötlete nem abszurd, nem is bizarr. Közösségi szemlélete, nemes indítéka, beadványa ügymenetének megfelelő intézése inkább elismerést érdemel, s beleillik sokrétű, országát önzetlenül szolgálni akaró elhivatottságába.

Nem csupán egy minden szempontból tiszteletre méltó embernek, egy zseniális alkotónak, hanem a tudományos igazságnak, a valóságnak is tartozunk azzal, ha Csontváry elemzésében mindenkor tényeken alapuló, aprólékos, árnyalt megközelítést alkalmazunk.

⁴¹ Csontváry önéletrajza az 1908 évi kiállítás katalógusában. In *Csontváry-émlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50., *Csontváry-émlékkönyv*. Corvina, 1976, Budapest (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 66.; 190.; 244.